

ческої карти с картою почв показало, що місцеві черняхівські племена розселились не хаотично, а групами, осваивая найбільш сприятливі з економічної і технічної точок зрення місця, в частині масиви темно-сірих і чорноземних оподзолеваних почв. В їх межах на правобережжя Дону чітко виділяються два основних скоплення селищ з ознаками довготривалої осідлості — Удй-Харківський (41 пункт) і Можско-Донецький (25 пунктів) мікрорайони. На піщаних ґрунтах лівого берега Дону очерчується невеликий третій мікрорайон — Левобережний, особливістю якого є тимчасовий (сезонний) характер черняхівських поселень (16 пунктів).

Б. А. ШРАМКО

Ранньосередньовічне поселення в Більську

У процесі досліджень відомого Більського городища (Гелона) в Полтавській обл. виявлено, що на цьому найвизначнішому поселенні раннього залізного віку є також сліди невеликого ранньосередньовічного селища VI—VII ст.

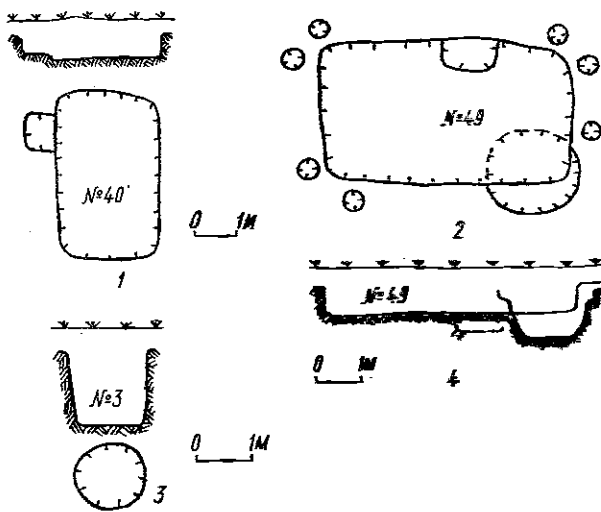

Рис. 1. Залишки ранньосередньовічних споруд на північному укріпленні Більського городища. Розкоп № 28:

1 — напівземлянка № 40, 2 — розширене яма № 49, 3 — напівземлянка № 3 і підлога ями № 51.

Окремі знахідки цього часу траплялись на городищі і раніше, але 1979 р. під час робіт у розкопі № 28 простежено ділянку з досить виразними і порівняно добре датованими будівельними залишками доби раннього середньовіччя.

Розкоп № 28 площею 1257 м² розташований у північно-східній частині східного укріплення Більського городища поблизу валу та рову, від яких тут є досить похилий спуск до р. Ворскла. Переважна маса знахідок на цій ділянці також належить до

скіфської доби VIII—VII ст. до н. е., однак у верхній частині культурного шару, на жаль, переораного, є і ранньосередньовічні матеріали. Вони нечисленні й зосереджені в основному на площі близько 0,2 га, займаючи лише незначну частину східного укріплення (площа останнього 65,2 га).

Ранньосередньовічне поселення існувало, очевидно, недовго і не мало власних укріплень. На це вказує нечисленність залишків, що не утворюють окремого прошарку в культурних нашаруваннях, а також відсутність слідів будь-яких середньовічних укріплень. Збереглися, звичайно, вал та рів скіфського часу, але велика площа цих оборонних споруд не давала змоги використати їх нечисленним мешканцям ранньосередньовічного селища, які не могли забезпечити захист укріплень протягом близько 4 км, тим більше що саме поселення межувало з невеликою ділянкою стародавнього валу.

Систематична й інтенсивна оранка порушила стратиграфію верхньої частини культурного шару, товщина якого біля валу сягає подекуди 80 см, тому більшість ям вдалось виявити лише на глибині

від 20 до 40 см. До будівель раннього середньовіччя належать залишки напівземлянок № 40 і 49, а також господарська яма № 43.

Яма першої напівземлянки (№ 40) має в плані форму прямокутника розмірами 395 × 250 см, орієнтованого довгою віссю по лінії захід — схід (рис. 1). Глибина її 85 см. Біля північно-східного кута був влаштований вхід шириною 90 см, який мав один східень.

Яма другої напівземлянки (№ 49) також у плані прямокутна, але більших розмірів: 575 × 340 см. Довгою віссю вона орієнтована по лінії північ — південь, глибина її 100 см. Місце розташування входу не виділено. В середині ями, біля її східної стінки, була ще прямокутна виїмка розміром 100 × 115 см і глибиною 140 см. Виразних залишків дерев'яних конструкцій як у першій, так і в другій напівземлянці не збереглося, але біля ями № 49 простежено серію заглиблень від стовпів, розміщення яких свідчило про своєрідне влаштування перекриття. Стовпові ями глибиною і діаметром від 50 до 70 см містили залишки дерева і були розташовані попарно по кутах напівземлянки. Лише біля південно-західного кута простежена одна яма, бо в цьому місці

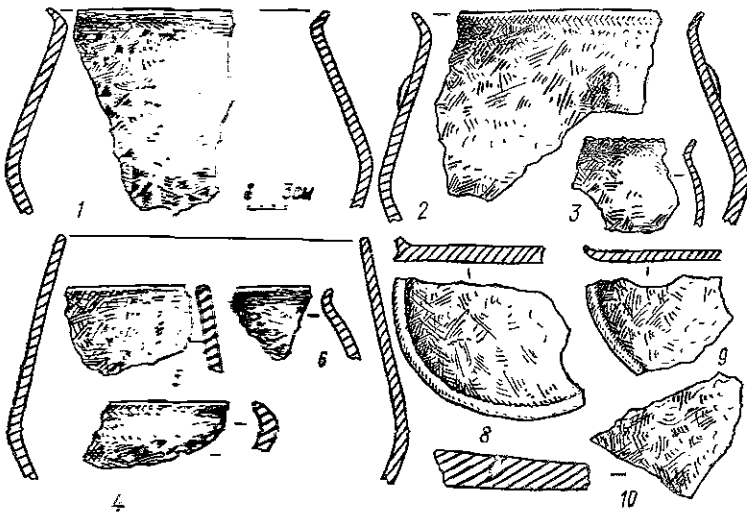

Рис. 2. Ранньосередньовічна кераміка (1—9) та уламок жорна з конгломерату, знайдений в розкопці № 28.

напівземлянка перерізає більш давню, круглу в плані господарську яму № 61. Остання належала до скіфського часу, і в її заповненні контур стовпової ями не виявлено. Стовпи стояли так, що будівля, очевидно, мала дах, краї якого значно виступали над стінами, утворюючи своєрідну галерею з усіх чотирьох боків.

Обидві напівземлянки не мали печей або вогнищ і являли собою скоріше не житлові, а якісь господарські приміщення. Друга будівля розташована за 23 м на південь від першої, а за 13 м на південь від напівземлянки № 49 виявлена кругла господарська яма № 43. Остання мала діаметр 135 × 110 см і глибину 170 см. Донизу вона трохи звужувалась (рис. 1).

У заповненні всіх цих ям і в навколишньому культурному шарі знайдено своєрідну ранньосередньовічну кераміку, вироби з каменю, заліза та бронзи. Переважає ліпний посуд, виготовлений з глини, яка має значні домішки шпату. Це здебільшого біконічні горщики з невеликими, відігнутими по самому краю, злегка загостреними вінцями (рис. 2, 1, 2). Є і біконічні посудини без відігнутих вінців (рис. 2, 4, 5). Горщики досить великі, діаметр вінців від 23 до 26 см, а

висота досягала, імовірно, 35 см і більше. Серед цих посудин більшість не має орнаменту, лише на одному уламку у верхній частині був овальний наліп (рис. 2, 2). Виробами, очевидно, дорожили, про що свідчать отвори для зв'язування, акуратно просвердлені по краю зламу (рис. 2, 6).

Рідше трапляються уламки менших за розмірами, слабо профільованих горщиків з плавно відігнутими вінцями і ледь наміченими плічками (рис. 2, 3). Краї вінець іноді прикрашені рядом пальцьових вдавлень. Знайдено глиняні сковорідки з дуже невеликим бортиком, зовнішній край якого або плавно закруглений (рис. 2, 9), або злегка увігнутий (рис. 2, 8). Нарешті, зібрано ще кілька фрагментів сірогли-

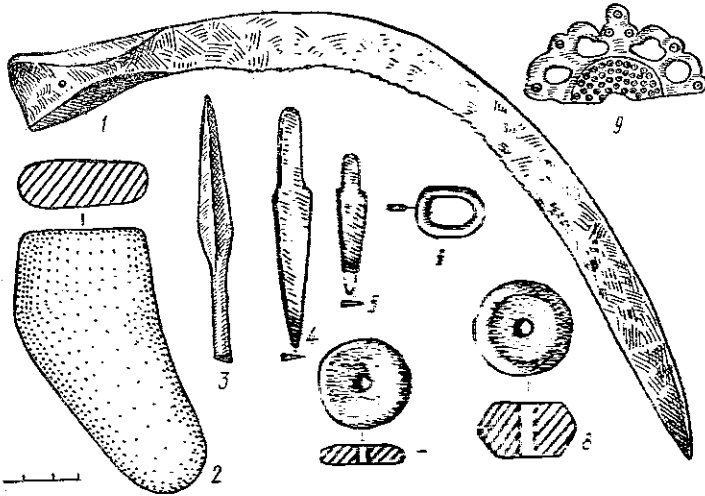

Рис. 3. Вироби з металу, каменю і глини (розміри в см):

1 — залізний серп; 2 — точильний камінь; 3 — залізний наконечник стріли; 4, 5 — залізні ножі; 6 — залізна пряжка; 7, 8 — каменні стріляні; 9 — уламок бронзової фібули.

няних мисок із заглаженою поверхнею, виготовлені на гончарному крузі з глиняного тіста без грубих домішок (рис. 2, 7). Їх, мабуть, також слід включити до цього комплексу. Серед глиняних виробів ще є два пряслиця: зрізано-біконічної форми і згачене з стінки амфори (рис. 3, 7).

Загалом набір ранньосередньовічної кераміки дуже нагадує посуд VI—VII ст. з поселення поблизу с. Курган-Азак та інших пам'яток цього типу.

Серед кам'яних виробів є своєрідно вигнутий точильний брусок з сірого сланцю (рис. 3, 2) та два уламки жорна, виготовленого з бурого ніздрюватого конгломерату (рис. 2, 10). Такі жорна, що вироблялись не з монолітного природного каменю, а зі штучного конгломерату, були досить поширені у ранньому середньовіччі². Дослідження показали, що цей матеріал складається з згаченої глиняної маси з домішками подрібнених уламків кварцу, польового шпату, біотиту та деяких інших мінералів.

У Східній Європі такі жорна знайдено серед матеріалів VII—IX ст. на Княжій горі поблизу Канева, на Боршевському городищі, а також у супроводі знахідок XI—XIII ст. на Раїковському городищі, в Городську, під час розкопок Києва та інших давньоруських

¹ Сухобоков О. В. Славяне днепровского Левобережья. К., 1975, с. 27—36.

² Cernohorsky K. Zernovy v hospodarske-spoleccenskem vyvoji casneho stredoveku. — Pamaty archeologicke, 1957, N 48, 4, S. 495—545.

міст³. Неодноразово уламки цих виробів траплялись у ході наших розкопок на Донецькому городищі.

Виробів з металу виявлено небагато, але вони досить виразні. Є два залізні ножі з черешком для руків'я, який відокремлюється від леза та спинки невеликими уступами (рис. 3, 4, 5). Знайдено великий ланцетоподібний наконечник стріли або дротика з втулкою для держакка (рис. 3, 3), овальну дужку залізної пряжки (рис. 3, 6) і великий (довжиною 33 см) серп характерної конструкції (рис. 3, 1). Його ру-

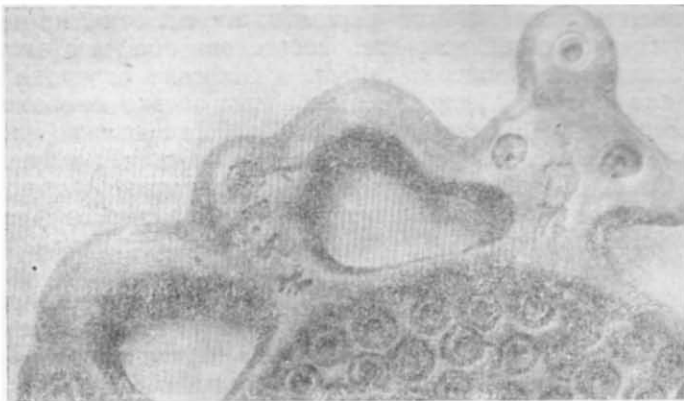
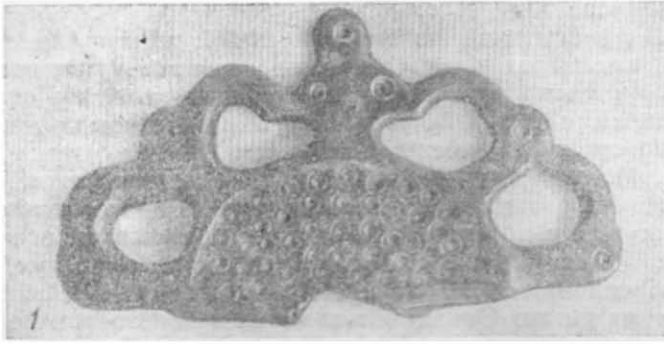

Рис. 4. Бронзова фібула з написом:

1 — загальний вигляд уламка фібули; 2 — деталь фібули з написом.

ків'я має незімкнуту втулку і отвір для закріплення дерев'яної ручки. В середній вигнутій частині серпа наявні насічки, а в прямій передній — гладке лезо. За своєю загальною конфігурацією і за оформленням ріжучої частини це знаряддя є проміжним між серпом і косою-горбушею. Форма леза і незімкнута втулка з «крилами» наближають його до одного типу серпів Чаплинського городища зарубинецької культури, але відрізняються від нього відсутністю гака⁴.

Особливий інтерес становить уламок бронзової фібули (рис. 3, 9; 4, 1, 2), яка належить до пальчастих зооморфних фібул. Вона прикрашена чотирма пташиними голівками і якоюсь антропоморфною чи зооморфною фігуркою у центрі. Щиток оздоблений циркульним орнаментом. Подібні фібули відомі серед знахідок на Пастирському городищі Дніпровського Правобережжя, у Балаклії Черкаської обл., в

³ Мезенцева Г. Г. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов.— СА, 1963, № 4, с. 224—227.

⁴ Третьяков П. Н. Чаплинское городище.— Памятники зарубинецкой культуры.— МИА, 1959, № 70, с. 141, рис. 13, 8.

с. Смородино Курської обл., в похованні № 87 могильника Суук-Су та в інших місцях⁵. Датуються вони VI—VII ст.

У даному випадку найважливіше те, що на трьох центральних променях фібули після її виготовлення було викарбовано напис, який зроблено, очевидно, її власником. Для нанесення літер використано якийсь гострий інструмент типу невеликого зубильця. Напис досить чіткий на другій зліва пташиній голівці (рис. 4), гірше він простежується в середній частині фібули і ледь помітний на правій голівці. Мабуть, власник фібули нерідко начищав її до полиску, внаслідок чого частина напису згладилась, а та, де літери були вибиті глибше, збереглася краще.

У зв'язку з цим вивчення напису ускладнюється, але ми вважаємо необхідним вже зараз відзначити деякі моменти. Якщо врахувати, що в нормальних умовах фібула розміщувалась на одягу спрямованими донизу променями шитка з пташиними голівками, то краще збережена частина напису при нанесенні літер зліва направо являє собою його закінчення. Можливо, на кожному промені вміщено окреме слово.

За своїми обрисами наявні знаки (рис. 4) дуже нагадують літери грецького алфавіту або якогось іншого, створеного на основі грецької писемності. Чотири літери, зафіксовані на одному промені фібули, схожі на «іпсилона», «псі», «каппу» і «мі» в формах, характерних для лапідарних пам'яток. Однак більш-менш впевнено можна ототожнювати лише першу й останню літери, а також, мабуть, й другу. Що ж до третьої, то правий її бік був вибитий неглибоко і зараз малопомітний. Отже, можливі й інші варіанти, але всі вони, на нашу думку, не утворюють якогось певного грецького слова або його частини. Тому слід припустити, що напис на фібулі з Більська передано грецькими літерами, але мовою іншою, імовірно, слов'янською, враховуючи характер поселення. В усякому разі, ця унікальна знахідка викликає великий інтерес, бо досі на ранньосередньовічних поселеннях цього типу, які О. В. Сухобоков розглядає як дороменські протосіверські пам'ятки, взагалі жодних написів не траплялось. Слід сподіватись, що епіграфісти звернуть увагу на неї з метою дальшого спеціального вивчення.

Відзначимо, що сліди ранньослов'янського поселення VI—VII ст. на території правого берега Ворскли, в околицях Більська, не поодинокі й пов'язуються з пізнішими поселеннями на правому березі ріки. Так, у північно-східній частині Великого Більського укріплення, поруч з Куземинським укріпленням (приблизно за 100 м від останнього), на високому мисі розташоване городище Замок, що належить до роменської культури VIII—X ст. На околиці трапляються і давньоруські матеріали X—XIII ст. Можна назвати й більш раннє поселення черняхівської культури в південно-західній частині Великого Більського укріплення біля ставу. Таким чином, протягом тривалого періоду життя на цій території, очевидно, не припинялось і певні традиції зберігались.

Б. А. ШРАМКО

Раннесредневековое поселение в Бельске

Резюме

В 1978 г. на Бельском городище скифской эпохи в раскопе № 28 был обнаружен участок с остатками небольшого раннесредневекового поселения VI—VII вв. Среди строительных остатков имеются две полуземлянки и хозяйственная яма. Найдена раннесредневековая керамика славянского типа, обломки жернова, железный наконечник стрелы, серп, ножи, пряслица и другие вещи. Особенно интересна находка бронзовой

⁵ Рыбаков Б. А. Древние Русы.— СА, 1953, № 17, с. 57—60.

пальчатої фибули, на котрій уже после ее изготовления была выбита надпись. Букви греческого алфавита использованы здесь для записи слов не на греческом, а на каком-то ином, возможно, славянском языке.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

Нові дослідження давньоруського поселення в Дніпровському Надпоріжжі

Давньоруські пам'ятки в Надпоріжжі почали досліджуватись в 1927 р. Дніпробудівською експедицією, організованою у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу¹. В наступний час кілька пам'яток давньоруського часу було відкрито далі на північ. У 1932—1945 рр. А. Добровольський на Ігреньському півострові (останній зараз входить у межі м. Дніпропетровська) виявив залишки давньоруського часу у вигляді господарських ям та поодиноких знахідок речей. Деякі ями було досліджено². Під час робіт Степової неолітичної експедиції під керівництвом Д. Я. Телегіна в 1974—1976 рр. у цьому місці розкопано давньоруське житло, два поховання, а також знайдено у культурному шарі значну кількість давньоруських матеріалів. 1978 р. тут працював загін експедиції «Славутич-2», який розкопав п'ять жител, господарську яму і два поховання. Загалом на цей час розкрито близько 540 м² площі поселення і досліджено шість жител, господарську яму, а також чотири поховання.

Поселення розташоване на лівому березі Дніпра, в місці впадіння у нього р. Самара. У давнину тут був великий острів, а в наш час він являє собою півострів, вкритий піщаними дюнами.

Культурний шар простежується на відстані 500—600 м. шарина поселення зараз становить 40—50 м. Значна його частина зруйнована водами Дніпра. Якогось певного порядку в розміщенні жител не зафіксовано, хоч можна в певній мірі виділити окремі групи, розташування яких, мабуть, залежало від рельєфу місцевості.

Житло № 1 мало майже квадратну форму і розмір 3,8 × 3,6 × 3,7 × 3,5 м. Долівка залягала на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Стінами житло було орієнтоване по лівій південній захід — північний схід (рис. 1, 1). По кутах у ньому виявлено 4 стовпові ями глибиною 0,15—0,3 м від рівня підлоги і діаметром 0,25—0,4 м. Глинобитна піч, що стояла в західному кутку, була споруджена на останці розміром 1,4 × 1,6 м, висота від рівня долівки 0,5 м. Від печі зберігся черинь, округлий в плані, розміром 1,2 × 1 м, а також залишки склепіння висотою до 0,15 м і такої ж товщини. Поряд розташовувалась переддільна яма (0,9 × 0,6 × 0,4 м). У заповненні житла знайдено значну кількість фрагментів кераміки, уламків скляних браслетів, виробів з металу, залізні шлаки, багато грудок печини, білої глини, кісток тварин і риб, а також риб'ячої луски. У верхніх шарах заповнення виявлено мармурову оброблену плиту і уламки цегля.

Житло № 2 розкопано за 56 м на південь від попереднього. Воно майже квадратної форми, розмір 3,2 × 3 × 2,8 × 3 м. Долівка заглиблена на 2,7 м від сучасної поверхні. Будівля була орієнтована стінами по сторонах світу з незначним відхиленням (рис. 1, 2). У кутках житла наявні стовпові ямки глибиною 0,18—0,4 м, діаметром 0,2—0,3 м.

¹ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927.— Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, т. 1. Дніпропетровськ, 1929, с. 63.

² Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 91—92.